

ומפלא לעשות – הדרן למסכת ברכות

יוסף ישרים

מבנה רעיוני במסכת ברכות

שלושת הפרקים הראשונים במסכת ברכות עוסקים בקריאת שמע וברכותיה. קריאת שמע היא היסוד של היהודי, קבלת עול מלכות שמים, ולכן היא פותחת את התושבע"פ.¹ קבלת עול מלכות שמים משמעותה - התבטלותו של האדם והתבטלותה של המציאות כלפי הבורא.

בפרקים ד' ו-ה' עוסקת המסכת בעניני תפילה.

גם תפילה היא חיבור בין האדם ובין בוראו. רש"י מסביר את הפסוק "נפתולי אלוקים"² כך:

מנחם בן סרוק פירשו כמחברת צמיד פתיל, חיבורים... ואני מפרשו ל' עיקש ופתלתול נתעקשתי והפצתי פצירות ונפתולים הרבה למקום....

התפילה היא מלשון חיבור או הפצרה.

השורש ת.פ.ל משמעו גם ללא טעם (אמנם השורש של תפילה הוא פ.ל.ל אבל בכמה מקומות מצאנו את ההשוואה לנפתל ולתפל).³ האדם עושה עצמו תפל וחסר משמעות כלפי הבורא. יחד עם זאת התפילה איננה מבטלת את המציאות אלא מחברת אותה לבוראה. מרכז התפילה הוא תפילת י"ח שעניינה י"ח בקשות על עניני העוה"ז.⁴ הבקשות שבתפילת שמונה עשרה מנוסחות בלשון ברכות. האדמור הזקן⁵ מסביר שמשמעות המילה ברכה היא להבריך:

מלשון המבריך הגפן שכופף ראש הזמורה לארץ ומשם צומח גפן אחר, והיינו בחינת השפעת והברכה מעולם ועד עולם.

¹ עפ"י רבי צדוק, צדקת הצדיק, אותיות ב' – ד'.

² בראשית כ"ט, ח'.

³ ועיין בספר שערים בתפילה לר"ש פינקוס.

⁴ בתורה אור פרי מקץ ד"ה ירני ושמי.

ז"א שהתפילה לא מבטלת את המציאות אלא מורידה אליה קדושה וברכה. מפרק ו' ועד סוף המסכת מובאות הלכות ברכות: הנהנין, ההודאה וכו'. ברכות אלו מתייחסות ישירות למציאות העוה"ז ובתוכו מוצאות את הקדושה. האדם רואה את הפרי ומברך את הבורא.

הדבר האחרון בו עוסקת המסכת הוא ברכות שאדם מברך את חברו: "...והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם..."

בדף יד⁵ כותבת הגמ':

אמר רב כל הנותן שלום לחברו קודם שהתפלל כאילו עשאו במה...

הברכה שמברך האדם את חברו היא לכאורה פניה אל האדם ולא אל הבורא, ולכן היא עלולה להראות כע"ז.

חכמים תיקנו לקרוא גם על פניה זו את שם ה'. אחרי שאדם קורא ק"ש ומתפלל, אחרי שהוא ביטל את עצמו לבורא בק"ש ומתוך כך "הבריך" והשפיע קדושה לתוך העוה"ז, וחיבר את העולם לבוראו, הוא יכול לגלות שגם הקשר בינו לבין חברו קשור לקב"ה, והוא שואל בשלום חברו בשם.

מהגמ' משמע, וכן במדרש⁶: "בועז ובית דינו התקינו לשאול שלום בשם". לענ"ד לא מקרה הוא שדווקא בועז הוא שתיקן תקנה זו. ברצוני להפגיש את דמותו של בועז עם דמות אחרת מבני דורו שמופיעה אף היא בפרק זה - מנוח, ומתוך כך לראות שתי גישות שונות של התייחסות למציאות.

מי היה מנוח?

ישנה מחלוקת בגמרא⁷ האם מנוח "ע"ה היה" או לא:

אמר רב נחמן: מנוח עם הארץ היה, דכתיב "וילך מנוח אחרי אשתו". מתקיף לה רב נחמן בר יצחק: אלא מעתה גבי אלקנה, דכתיב "וילך אלקנה אחרי אשתו", וגבי אלישע דכתיב "ויקם וילך אחריה", הכי נמי אחריה ממש? אלא - אחרי דבריה ואחרי עצתה, הכא נמי - אחרי דבריה ואחרי עצתה. אמר רב אשי: ולמאי דקאמר רב נחמן מנוח עם הארץ היה -

⁵ ע"א.
⁶ רו"ר ד, ה'.
⁷ ס"א.

אפילו בי רב נמי לא קרא, שנאמר "ותקם רבקה ונערתיה ותרכבנה על הגמלים ותלכנה אחרי האיש", ולא לפני האיש.

המדרש בבמדבר רבה⁸ מאריך בסיפור מנוח ואשתו ומשרטט את דמותם. משם עולה דמותו של מנוח כאיש מורם מעם:

"ויהי" – א"ר יודן כ"מ שנאמר בלשון הזה בצדיקים שקול הוא כל"א צדיקים כמנין ויהי. "איש אחד" – כ"מ שנא' אחד גדול הוא, בהקב"ה נאמר אחד דכתיב "ה' אחד" אין בעולם כיוצא בו וכן באברהם "אחד היה אברהם" לא היה באותן ימים כיוצא בו, בישראל כתיב "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" אין באומות כיוצא בהן, וכן באבימלך הוא אומר "כמעט שכב אחד העם לפי שהיה מלך, וכן באלקנה הוא אומר "אחד" לפי שלא היה בדורו כיוצא בו. "מצרעה" – כל ששמו ושם עירו מפורש בידוע שהוא מאותו העיר, שמו ולא שם עירו בידוע שהוא מירושלים. (ל' זו מוכאת בגמ' מגילה י' לגבי נביאים, האם ניתן ללמוד מכאן שהיה נביא?) ... "ושמו מנוח" – הרשעים קודמים לשמם, "נבל שמו", "גלית שמו", "שבע בן בכרי שמו", אבל הצדיקים שמן קודמם "ושמו אלקנה", "ושמו ישי", "ושמו בועז", "ושמו מרדכי", "ושמו מנוח", דומין לבוראן "ושמו ה'". "...ועתה מנוח אל ה' ויאמר כי אדוני איש וגו' – אמר רשב"ל למה נמשלה תפלת הצדיקים לעתה לומר לך מה עתה זה מהפך את התבואה בגורן ממקום למקום כך תפלתן של צדיקים מהפכין מדת אכזריות למדת רחמינות.

יוצא שיש כאן שתי דעות הפוכות לחלוטין! רב נחמן ורב אשי סוברים שמנוח היה עד כדי כך ע"ה שאפי' פסוקים מהתורה לא ידע! לעומתם כותב המדרש שמנוח היה גדול וצדיק בדורו! (ואולי אפשר לומר שאחרי שר"ג בר יצחק התקיף את הוכחת ר"ג חזר בו ר"ג. וגם דברי רב אשי נאמרו רק להוא אמינא, או אפי' נאמרו בתמיהה: לפי דברין אפי' בי רב לא קרא וזה לא הגיוני, שהרי דיבר איתו מלאך!?)

מנוח ואשתו

בפרק י"ג בספר שופטים המספר על מנוח ואשתו עולה שאלה: לכאורה נראה לאורך הפרק שאשת מנוח היא הדומיננטית. היא עובדת בשדה, אליה נגלה המלאך, לה יש ציווי מיוחד שתנהג בזירות: "ועתה הישמרי נא ואל תשתי יין ושכר...". רק לה אומר המלאך את משפט

⁸ פ"י אותיות י"ב-י"ז.

הנער: "ומורה לא יעלה על ראשו כי נזיר אלוקים יהיה הנער מן הבטן..." ואת ייעודו של הנער: "והוא יחל להושיע את ישראל מיד פלישתים". (לעומת מנוח שהמלאך אומר לו רק מה שציווה את אשתו, ולא אומר לו דבר אודות הילד). כמו כן, אשת מנוח היא זו שנותנת שם לילד: "ותקרא את שמו שמשון...".

אשת מנוח היא אישה נבונה, היא מבינה שאם צריך להיוולד לה בן כנראה שהיא ובעלה עתידים להישאר בחיים, אחרת, ה' לא היה מזכה אותם בהתגלות המלאך. לעומתה, מנוח חושש שהם ימותו.

לאור דברים אלו עולה התמיהה: מדוע לא מוזכר שמה של אשת מנוח בכל הפרק והיא מופיעה כ"האשה" או "אשתו", למרות שנראה שהיא האישיות המרכזית ביניהם?

גם שמו של מלאך ה' לא מוזכר. המלאך בטל לשליחותו, הוא רק "צינור" לביצוע שליחותו ולכן אין לו שם (שמו משתנה לפי שליחותו כדברי רש"י שם, ולפי הסבר זה הכוונה היא שאין משמעות מרכזית לשמו כיון שהוא דינמי). לפי"ז גם לאישה אין שם כיון שהיא מבטלת עצמה לרצונו של הקב"ה, היא פועלת ועושה כל מה שידרש. אם יהיה צורך היא תעבוד בשדה, ואם יהא צורך היא תגדל את בנה לנזירות. ואם היא תידרש לשליחות אחרת - היא תעשה זאת, אין לה "מנוחה". לעומתה מנוח, שמו מעיד על מהותו - הוא "נח", אינו פועל ועושה.

לענ"ד הסבר זה קשה כיון ששם מבטא חשיבות (הדבר פשוט, ונזכיר רק שתי דוגמאות: "ראו קרא ה' בשם בצלאל..."⁹. "ואתה אמרת ידעתך בשם..."¹⁰. וכן הביטויים 'קידוש השם' ו'חילול השם'), ותמיד כששם מוזכר בתנ"ך הוא מבטא חשיבות. בפירוש "דעת מקרא" לדה"י¹¹ מובא:

... ומדרכם של המקראות לפרש שמות הבנות רק אם היו נשים חשובות במעשיהן...¹².

ולפי ההסבר דלעיל קשה: היכן היה ראוי שיהיה מוזכר שם האישה אם לא במקרה זה? בדבה"י א'¹³ נאמר: "ושם אחותם הצללפוני", ומוסבר במדרש רבה¹⁴ שזוהי אשת מנוח. א"כ שמה כן מוזכר בתנ"ך¹⁵ (כמ"ש בדעת מקרא שם), אם כן, מדוע הוא איננו מוזכר כאן?

⁹ שמות ל"ה, ל"א.

¹⁰ שם ל"ג, י"ב.

¹¹ א"ב, ט"ז.

¹² וכן שם בפרק ג' פסי י"ט ופרק ד' פסי ג'.

¹³ ד' ג'.

¹⁴ שם.

מדרש רבה דלעיל נותן הסבר לשמו של מנוח:

”מנוח” – למה נקרא שמו מנוח שזכה לדבר עמו מלאך והנבואה נקראת מנוחה שנא’ (ירמיה נא) ”ושריה שר מנוחה” מלמד שזכה ברוך בן נריה לרוח הקודש כמה דתימא (ישעיה יא) ”ונחה עליו רוח ה’”.

כלומר, שמו של מנוח מוזכר כאן לחיוב ולא לשלילה. לכן נראה לי שההסבר דלעיל הוא: למ”ד ”מנוח ע”ה היה”, אבל למאן דאמר שמנוח לא היה ע”ה, ולפי המדרש שהוא גדול, שאין בדורו כיוצא בו, צריך לומר אחרת. מנוח הוא אכן האישיות המרכזית מבחינת המשקל הסגולי שלה. הוא ת”ח יושב אוהל המורם מעל המציאות ואינו מתערב בצדדים המעשיים שלה, אבל ממנו יונקת המציאות, כיון שהוא משפיע על המציאות מכוח תורתו וקדושתו. כיון שכך דווקא שמו מוזכר, והיא רק ”אשת מנוח”, עוסקת בצדדים המעשיים כעבודה בשדה. א”כ, אם מנוח הוא הצדיק, מדוע המלאך נגלה אל האישה ולא אל מנוח בשתי הפעמים, ומדוע דווקא לאישה הוא מפרט את משפט הנער? כתב¹⁵ המדרש:

”וירא מלאך ה’ אל האשה” – מכאן אתה למד שאשתו של מנוח צדקת היתה שזכתה לדבר עמה מלאך ולשום שלום בינה לבין בעלה ולהודיעה שהיא עקרה והיא מונעת ההריון ולא בעלה לכך דבר עמה ... ”ויראמר אליה הנה נא את עקרה ולא ילדת” – הודיעה שהיא עקרה ולכך לא ילדה כדי לשום שלום בינה לבין בעלה לפי שהיתה מתרעמת על מנוח בעלה על שלא היתה יולדת ... ”וישמע אלהים בקול מנוח” למה חזר המלאך אצל האשה? ולא בא אצל מנוח שלא לפסול דבריו הראשונים שאמר לאשה, ד”א כדי לחככה בעיניו...” ויאמר מלאך ה’ אל מנוח מכל אשר אמרתי אל האשה” לחלק כבוד לאשה ולחככה בעיניו...”.

המלאך נגלה אל האישה דווקא בשל ויכוח שהיה בינה לבין בעלה מי מביניהם הוא הגורם לכך שאין להם ילדים (כמו שנראה לקמן), והמלאך בא להודיעה שהיא זו העקרה כדי שלא תתרעם על בעלה. ואם הוא היה אומר זאת למנוח - זה היה מביישה. ועוד, שע”י כך מנוח יחבבה, ולכן הוא מפרט את דבריו רק לה וע”י כך הוא חולק לה כבוד. אפשר גם להוסיף שמנוח מוקדש כולו לעבודת ה’ ואשתו עוסקת בפרקטיקה: עובדת בשדה, משגיחה ביום יום על הבן, ולכן דווקא היא צריכה לדעת לפרטים מה לעשות עם הבן שיוולד.

¹⁵ כמו שכתב בדעת מקרא שם.
¹⁶ שם.

וכן, ניתן אולי לומר שאת הבשורה על כך שהילד יושיע את ישראל אומר מלאך ה' לאישה ולא למנות, כיון שמנוח הוא אישיות כ"כ מרוממת שרואה במציאות העכשווית של הסבל את הטוב הגנוז, כמובא בחסידות¹⁷ שיש נשמות גבוהות שאינן מרגישות בחורבן. לכן גם אומר מנוח: "מות נמות", לא בגלל שהוא לא מבין שבשביל שיוולד להם בן הם צריכים לחיות, אלא כי הוא חי את המציאות האידיאלית, וברמת העיקרון מי שרואה א-לוקים אין מקומו בעוה"ז. לא מעניין את מנוח איך זה יסתדר עם הפרקטיקה (בדיוק באותה מידה שאת אאע"ה לא עניין איך יסתדר "כי ביצחק יקרא לך זרע" ביחד עם "העלהו לעולה", במישור הא-לוקי הכל אפשרי, גם בנ"י כששמעו את הדיברות מתו והקב"ה החיה אותם. וגם הם חששו שימותו אם ישמעו קול ה'. והרי אם ימותו מי יקיים התורה!?).

אפשר גם לומר באופן פשוט שמתוך יראת השמים המופלגת של מנוח והבנת גודל המעמד-חשש כ"כ.

לפי"ז אפשר גם לדרוש בשמו של מנוח שהוא כמו שבת שנקראת מנוחה. אע"פ ששבת היא מעין העוה"ב ושם "אין מנוחה לצדיקים", אבל זוהי המנוחה האמיתית, שאדם מצד אחד נמצא במצב האידיאלי וזו מנוחה, אבל יש בו את כוח ההתחדשות וההתעלות.

בועז ומנוח

במסכת ב"ב¹⁸ יש גמרא תמוהה מאד:

אמר רבה בר רב הונא אמר רב: אבצן זה בעז. מאי קמ"ל? כי אידך דרבה בר רב הונא, דאמר רבה בר רב הונא אמר רב: מאה ועשרים משתאות עשה בעז לבניו, שנאמר: (שופטים י"ב) "ויהי לו שלשים בנים, ושלשים בנות שלח החוצה ושלשים בנות הביא לבניו מן החוץ וישפט את ישראל שבע שנים". ובכל אחת ואחת עשה שני משתאות, אחד בבית אביו ואחד בבית חמיו (רש"י: "ב' סעודות: סעודת אירוסין שהיא מצוה... וסעודת נישואין..."), ובכולן לא זימן את מנוח, אמר: כודנא עקרה במאי פרעא לי? (רש"י: "פרדה עקרה, אין לו בנים שיזמין לי לסעודתם"). תאנא: וכולן מתו בחייו.

לכאורה קשה ביותר. בועז ש"גדול הדור היה"¹⁹, וראש הסנהדרין היה²⁰, והיה בעל נכסים רבים²¹; לא הזמין את מנוח לסעודות המצווה שעשה בגלל שחשב שמנוח לא יוכל להחזיר לו?

¹⁷ בשם ספר פלח הרימון שמות עמי ז'.

¹⁸ צא.

¹⁹ רות רבה פ' ה'.

²⁰ שם פ'.

מובא במדרש תנחומא²²:

בשביל אותו עלבון שעשה בעז למנוח ראה הקב"ה עלבוננו ויצא ממנו שמשון.

ז"א שהיה פה ממש עלבון למנוח! האם מה שחסר לבועז זו המנה בסעודה של מנוח?! במיוחד קשה הדבר עפ"י דה"י²³ ברשימת היחס של שלמון. מסתבר שבועז היה דודה של אשת מנוח "הצללפונית" ואע"פ כן לא הזמין אותו לסעודות שלו! בועז לעומת מנוח הוא "גיבור חיל", כשמו- "בו-עד" פועל ועושה. יש לו 30 בנים ו30 בנות. וכל התיאור במגילת רות הוא של איש מעשה היוצא לשדה, לגורן, ולא נח עד שמסיים את עניינה של רות "כי לא ישקוט האיש...". ההיפך מאיש המנוחה. גם בתיאור בספר שופטים כתוב "ושלושים בנות שילח החוצה ושלושים בנות הביא לבניו מן החוץ". ביטויים אקטיביים הוא "משלח" והוא "מביא". ומנוח לכאורה יושב מנותק מהעולם עד כדי כך שאינו חש כביכול בצער עם ישראל. זו אולי גם הטענה של בועז כנגד מנוח "כודנא עקרה במאי פרעא לי". בועז טוען שמנוח הוא "עקר", הוא לא עושה כלום, והוא במהותו כך עד שאפילו ילדים אין לו. הצד החומרי שבנו, ה"חמור" הוא עקר. לא רק שהוא לא פועל ויוצר, אלא אפילו אם אתן לו משהו הוא לא יוכל לפרוע אותו ולעשות לי דבר בתמורה - "במאי פרעא לי".

לפי"ז נוכל אולי להבין את הויכוח שהיה בין מנוח לאשתו. כותב המדרש²⁴:

"ואשתו עקרה ולא ילדה" - מלמד שהיה מחלוקת בין מנוח לאשתו הוא אומר לה את עקרה ולכך אינך יולדת והיא אומרת לו את עקר ולכך לא ילדתי לא היה מנוח עקרה... "ויאמר אליה הנה נא את עקרה ולא ילדת" - הודיעה שהיא עקרה ולכך לא ילדה כדי לשום שלום בינה לבין בעלה לפי שהיתה מתרעמת על מנוח בעלה על שלא היתה יולדת ...

מנוח טען שאשתו היא העקרה, והיא טענה שהוא העקר. הוא הבין שהוא מתוקן במדרגתו ולכן אמור היה להיות ממנו בן, ואם אין, אז הבעיה היא בה, שהיא המוציאה אותו אל הפועל בעוה"ז. והיא טענה שהיא בסדר אבל הוא "הפריז" בניתוקו ולכן אין להם בן. בא המלאך והכריע: "הנה נא את עקרה".

²¹ שם פי הי.

²² מד"י ב. מביא מכת"י.

²³ אי פרק ד'.

²⁴ שם.

לפ"ז מובן גם מה החשיבות שהמלאך יתגלה דווקא אליה ויודיעה שהיא עקרה, שהרי לכאורה מה זה משנה, הרי עכשיו היא כבר עומדת ללדת? אלא שהמלאך בא להודיעה שהיא צריכה לתקן את עצמה ולמלא טוב יותר את תפקידה בעולם, שהרי היא העקרה.

המפגש עם המלאך

לפי האמור לעיל נראה לומר שהמפגש עם המלאך שבא "לשום שלום בינה לבין בעלה" מתקן את החיבור בין מנוח לעולם.

בפס' יט' נאמר על המלאך ביטוי יחודי בכל התנ"ך: "ומפליא לעשות". הרמ"א²⁵ מסביר ביטוי זה כך: "קושר דבר רוחני בדבר גשמי". הקשר בין המופלא, המכוסה והרוחני, למעשיות של העוה"ז, בין מה שמייצג מנוח לבין מה שמייצגת אישתו, והמלאך "מפליא לעשות" - מתקן את הקשר ביניהם.

הקשר מיתקן ע"י מלאך ששמו "פלאי", שבא בדמות אדם ונקרא בפסוקים "איש א-לוקים", מצד אחד איש ומצד שני א-לוקים.

מחיבור זה בין הרוחניות לגשמיות יוצא שמשון שהוא מצד אחד "נזיר א-לוקים" "מופלא" ופרוש ("שמשון שהיה ראש הדור ובית קודשי קודשים שבאותו דור")²⁶. ומצד שני בעל כוחות פיזיים עצומים. (אולי גם אפשר לרמוז בדברי שמשון "בלחי החמור חמור חמורותיים, בלחי החמור הכיתי...". כשהחומר מחובר למקורו יוצאת ממנו ישועה גדולה לעמ"י).

עכשיו אפשר גם לתת הסבר לנקודה נוספת שעדיין לא התייחסנו אליה. בתקופה זו יש נבואה (שהרי לא היה מופרך אצל האישה שבא אליה נביא), מדוע אם כן מנוח שהיה מגדולי הדור נבהל כ"כ מראיית המלאך? אפשר אמנם לומר שעם כל גדלותו הוא לא היה רגיל בנבואה ובראיית מלאכים, אבל לפי דברינו אפשר אולי לתת הסבר נוסף: מנוח נבהל כאשר ראה את המלאך עולה בלהב המזבח השמימה.

התורה במדבר²⁷ כותבת: "ולא יבואו לראות כבלע את הקדש". אסור לראות את כלי הקודש בעת הכנסתם לכיסויים.

המדרש בילקוט שמעוני²⁸ כותב:

²⁵ בסי' ו'.

²⁶ רבי צדוק הכהן מלובלין, ישראל קדושים פ"ה אות כ"ו.

²⁷ ד', כ"ו.

²⁸ במדבר רמז תרצ"ד.

אמר רב קטינא: בשעה שהיו ישראל עולין לרגל מגלין להן את הפרכת ומראין להן את הכרובים שהן מעורין זה בזה ואומרים להן ראו חבתכם לפני המקום כחבת זכר ונקבה, מתיב רב חסדא: "ולא יבואו לראות כבלע את הקדש"? [ואמר ר"י אמר רב] בשעת הכנסת כלים לנרתק שלהן.

ז"א שיש איסור בראיית הכלים רק בשעה שמכניסים אותם לנרתיק.
ומסביר ר"י אבן שועיב בדרשותיו במדבר²⁹:

וקדושי ישראל היו מכירים שהשכינה שוכנת בין הכרובים, כמו שהנשמה נותנת הדר וזיו בגוף ובהסתלקה עושה רושם, וזה נרמז בפסוק ולא יבואו לראות כבלע את הקדש ומתו.

ראיית המעבר בין הגוף לרוח ושל הסתלקות הרוחניות למעלה עושה רושם, ואולי מזה הזדעזע מנוח. מנוח רגיל לרוחניות פרושה מהעוה"ז, וכאן ראה מלאך בדמות אדם, רוחניות מלובשת בגשמיות, וגם ראה את הסתלקותה.

בועז לשיטתו

גם בועז לשיטתו זכה להביא ישועה לעמ"י וממנו יצאה המלכות. ואולי דווקא דרכו מתאימה יותר לרבים ולכן ממנו יצאה המלכות לדורות. (אמנם יש לשים לב שמכל בניו ובנותיו הראשונים לא נשאר אחד והוא היה צריך להתחיל הכל מחדש. האם זה קשור לכך שבהם הוא יצא נגד מנוח?).

אולי עפ"ז ניתן טעם לשבח מדוע בועז ובית דינו הם אלה שתיקנו לשאול לשלום חברו בשם, לחיות עם שם ה' גם בשדה בשעת הקצירה.

סיכום

למדים אנו ממהלכה של מסכת ברכות על סדר עבודת האדם. בתחילה למדים אנו על התבטלותו של האדם וביטולה של המציאות, ואח"כ על הורדת הקדושה והחדרתה לעולם עד לפרטי פרטיו.

בעקבות זאת ראינו שתי גישות של השפעה על העולם: ישנה השפעה סגולית של אדם שלא עוסק בצדדים המעשיים של המציאות, גישה זו ייחסנו למנוח. וישנה השפעה של אדם שמתעסק בפועל גם בצדדים המעשיים ומקשר אותם לקדושה, גישה זו ייחסנו לבועז. אע"פ שנראה שדרכו של בועז מתאימה יותר להנהגת הציבור, זכו גם מנוח וגם בועז להביא ישועה לעם ישראל.

²⁹ שם.